

omogočili zainteresiranim posameznikom takojšen dostop do vseh podatkov. Toda o rezultatih bi mogoče soditi šele po objavi drugega dela, kjer bo predstavljeno gradivo in njegovo ovrednotenje.

K delu, ki predstavlja pomemben korak naprej v raziskovanju poznoantičnih utrd v vzhodnoalpskem območju, pa imam tudi nekaj kritičnih pripomb. Najprej se mi zdi neustrezna sama zasnova publikacije. V začetnem delu so zgodovinski podatki, ki nekako predestinirajo arheološke izsledke, ki bodo v velikem delu podani šele v naslednji knjigi, čeprav so v tekstu deloma že anticipirani. Skratka, vrstni red je obrnjen. Logično bi bilo pričakovati najprej vse podatke, ki jih je mogoče dobiti z arheološkimi metodami in interdisciplinarnim pristopom, verifikiranje in konfrontacijo izsledkov z zgodovinskimi podatki pa na zaključku, kakor tudi na osnovi tega izpeljani regionalni sintetični pregled. Posebej se to odraža v osrednjem prispevku S. Santoro Bianchi, kjer se oba nivoja podatkov ne prestopata.

Avtorica izpeljuje svoje interpretacije predvsem iz obravnavanega najdišča in že raziskanega in objavljenega Invillina, zato njej refugij pomeni le - tako kot je bilo to nedavno še pri nas - skromnejše grajeno naselbino s cerkvijo na sredi. Ne pozna ali vsaj ne upošteva pa skupine pribežališč, ki se dobro nakazujejo npr. v Sloveniji (Šumenje, Hom nad Soro, Veliki vrh nad Osredkom pri Podsredi, Rudna nad Rudnico, Vrhtrebnje, Ivank v Tuhinjski dolini itd.), ugotovljeni pa so bili seveda tudi drugod (Makedonija, Srbija, Bosna, Hrvaška, Nemčija idr.). Tudi v Italiji. Zaradi skromnih najdb so refugiji slabo znani, čemur pa je krivo dejstvo, da se večina raziskovalcev ukvarja samo z dobro znanimi in v glavnem bogatejšimi najdišči, manjka pa sistematična topografija in preverjanje v manjšem obsegu poseljenih najdišč. To za Furlanijo nakazuje že pomembno delo I. castelli del Friuli, delo Tita Miottija, kjer je zbranih in predstavljenih precej tovrstnih utrd, ki pa bi jih bilo potrebno kritično preveriti. Izhodišče torej obstaja, italijanske kolege pa čaka še dolgotrajno in naporno preverjanje različnih skromnih podatkov, ki bo šele odrazilo resničen tipološki obseg poznoantičnih utrd, od katerih poznamo sedaj v severni Italiji le tiste pomembnejše in trajnejše naseljene (poleg že omenjenih še Castel Udine, Castelazzo di Doberdob, Nimis, Monte Barro, Castelseprio itd.).

Poleg tega je treba upoštevati dejstvo, da je bilo v Furlaniji še veliko podobnih in tudi precej imenitnejših najdišč, ki so omenjena v virih, danes pa deloma ali v celoti pozidana (Gemona, Arterna), uničena (Osoppo) ali neraziskana.

Zanimiva je konfrontacija z najdišči v širšem vzhodnoalpskem prostoru in še posebej v Sloveniji. Potrjuje se kronološka shema višinskih postojank, na kakršno večkrat zadenemo pri naših raziskovanjih. Manjka predvsem zgodnje-bronastodobna faza, obdobje pozne KŽG, vse druge časovne stopnje pa odlično sovpadajo z že raziskanimi postojankami. Faza iz časa takoj po markomanskih vpadih v Sloveniji na višinskih utrdah še ni potrjena, čeprav je bila že domnevana. Ujema se faza iz druge polovice 3. st., ki se je imenitno pokazala na najdiščih Veliki vrh, Libna in pri nedavnih izkopavanjih v Ajdovščini. Prav tako faza poselitve v drugi polovici 4. st., katere konec so na Castelraimundu uspeli dosti zanesljivo omejiti s približno letnico 430. To sovпада pri nas sicer z opustitvijo mest, predvsem Emone in Celeje, nismo pa uspeli tako natančno določiti tega datuma na višinskih utrdah, kjer precej gradiva vedno znova potrjuje vojaško prisotnost na nekaterih že uveljavljenih (Rodik, Brinjeva gora) a tudi manj raziskanih postojankah (Gradišče pri Dunaju, Zbelovska gora). Preseneča skromna poselitve in zelo revna arhitektura v drugi polovici 5. in celotnem 6. st. Ravno ta časovna stopnja je pri naših najpomembnejših naselbinah najbolje znana in kaže pravicata majhna mesteca na višinah. Posebej dragocena je primerjava s poselitvijo v 9. st., ki se pri nas že nekaj časa nakazuje, a je še nikjer nismo uspeli zadovoljivo raziskati. Omenimo le Gradišče nad Bašljem, Tinje nad Loko pri Žusmu, Ajdno, Zbelovsko goro, Tonovcov grad. Prav spoznanje o skromnih kvantitativnih pokazateljih te poselitve bo moralo usmerjati naša bodoča raziskovanja, da bi ob upoštevanju vseh mogočih aspektov raziskav in sodobnih tehnik uspeli izslediti značaj in trajanje poselitve.

Na koncu se mi zdi pomembno poudariti veliko ekspeditivnost ter prizadevanje avtorice in njenega tima, da jim je uspe-

lo v zelo kratkem času objaviti kompleksno problematiko najdišča in številne nearheološke analize, ki so jih pri delu uporabili in v mnogočem podpirajo njene izsledke oziroma osvetlujejo najdišče še iz povsem drugih zornih kotov. Nestrpnost pričakujemo seveda drugi del, kjer bo objavljeno izkopano gradivo, saj bo šele takrat mogoče podati končno oceno in dobiti zaokroženo predstavo življenja na tej nekoliko nenavadni utrjeni naselbini.

Najdišče postaja referenčna točka za številne slovenske poznoantične naselbine, katerim je blizu tako geografsko kot tudi po svoji kronološki strukturiranosti.

Slavko CIGLENEČKI

I. Holl, N. Parádi: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Fontes archaeologici Hungariae, Akadémiai kiadó, Budapest 1982, 144 strani, 174 slikovnih prilog, dodatek **J. Matolesi:** *Tierknochenfunde von Sarvaly aus dem 15.-16. Jahrhundert*, 22 strani, 11 slikovnih prilog.

V letih od 1969 do 1974 sta avtorja izkopavala ob severozahodnem obrežju Blatnega jezera srednjeveško mesto Sarvaly. Izkopavnih je bilo 14 hiš in kovačnica. Hiše so se razlikovale med drugim tudi po številu prostorov (dva do pet), običajno so imele črno kuhinjo, nekatere pa tudi vinsko klet. Objekti so datirani v prvo polovico 16. stoletja. Uničeni so bili ob turških vpadih v to pokrajino, a še prej, preden so jo ti dokončno zavzeli.

Izkopavanja, ki so bila ena prvih sistematičnih srednjeveških naselbinskih raziskav na Madžarskem, so dala dober vpogled v takratno socialno in gospodarsko življenje prebivalcev.

Oba raziskovalca, N. Parádi in I. Holl sta tudi avtorja posameznih sestavkov v tej knjigi. Začenja N. Parádi z naselbinsko geografijo in srednjeveško zgodovino Sarvalya in okolice. Potek in metode izkopavanj je predstavil I. Holl. Rezultate izkopavanj dajeta oba avtorja, od izsledkov izkopavanj cerkve, ki izvira iz 12. stoletja in so jo dvakrat predelovali in širili, materialne kulture iz naselbinskih plasti (železni in ostali metalni predmeti, orožje, ostanki noše, steklo, keramika), datacije, vrednotenje arhitektonskih ostankov (kleti, hiše, peči) do gospodarske in družbene slike vasi in njene strukture. Določeni so tudi rastlinski ostanki (rž, proso, leča, grah, pšenica). Dodana je študija J. Matolesija o živalskih ostankih. Najbolj številni so ostanki od domačih živali: goveda, domačega prašiča, kokoši, konja, ovce, psa, od divjih pa: jelena, srne, fazana, poljskega zajca itd.

Kljub temu, da delo ni najnovejše, je lahko deloma vzor za publiciranje kompleksnih rezultatov srednjeveških naselbinskih izkopavanj pri nas, ki jih je od konca 60-let kar nekaj: Otok pri Dobravi (Gutenwerth), ki ima veliko vzporednic z omenjeno naselbino, predvsem pa cela vrsta gradov (če omenimo samo Celjskega in Ljubljanskega, kjer izkopavanja še potekajo), vendar so objave samo parcialne.

Irena SIVEC

Elica Maneva: *Srednjeveški nakit od Makedonija*. Kulturno istorisko nasledstvo na Republika Makedonija 28. Republički zavod za zaščito na spomenite na kulturata, Skopje 1992, 279 str.

Pred nami je velika monografija, ki zajema srednjeveški nakit, ki so ga odkrili ali zbrali do leta 1989/90 na ozemlju Makedonije. Delo sta recenzirala dr. I. Mikulčić in dr. Vera Bitrakova-Grozdanov. Iz predgovora je razvidno, da delo temelji na avtoričini doktorski disertaciji *Srednjeveški nakit SR Makedonije*, ki jo je zagovarjala leta 1990 na Filozofski fakulteti v Skopju pred komisijo profesorjev: I. Mikulčić, B. Aleksova, C. Grozdanov, V. Bitrakova-Grozdanov in T. Tomoski.

Gradivo, ki ga je E. Maneva predstavila in obdelala, sodi v materialno kulturo, nastalo v razdobju od 6. do 14. st. in ki se

nahaja v številnih muzejih in zbirkah Makedonije in Srbije; v dobršni meri ga je zbrala tudi zaradi uvidenosti vseh ustanov in njihovih predstojnikov. Pri obdelavi so ji pomagali z nasveti in podatki številni strokovnjaki in znanstveniki doma in v tujini. Kljub vsem naporom je v knjigi, razen manjšega števila najdb, gradivo dokaj neenakomerno predstavljeno. Ker je najpogosteje dobljeno z nesistematičnim raziskovanjem, je nezadovoljivo dokumentirano, v literaturi pomanjkljivo predstavljeno, marsikatera najdba se je bila med tem izgubila ali je propadla. Del najdb, ki je pridobljen s sistematičnimi izkopavanji, pa ni v celoti objavljen (npr. Sv. Erazem pri Ohridu in dr.).

Delo je razdeljeno na več poglavij in ta na več odstavkov in podstavkov. Predgovoru sledi v I. poglavju uvod s pomembnimi odstavki: Pregled na istorijske prilike v Makedoniji (VII. - XIV.), dopolnjen z Osvrt na arheološka slika na makedonskovniot nakit vo Makedonija, Kratok pregled na istraženosta na srednovekovniot nakit vo Makedonija in Srednovekoven nakit (Osnovni obeležja i problemi, Metodologija na istražuvanje).

V II. poglavju obravnava tipologijo. Tu avtorica uporablja klasično obdelavo z obravnavo posameznega tipa nakita; in razdeli predmete na: okrasje za obleke in opremo, naglavno okrasje, obratno okrasje in nakit za roke. Sklepu sledi kratek povzetek v angleščini.

V III. poglavju poda kataloški pregled najdišč in najdb ter celoten slikovni prikaz uporabljenega gradiva.

IV. poglavje obsega krajevne in sezname uporabljenih literature, V. pa register najdišč, plemen, oseb, avtorjev itd. Priložena sta tudi dva zemljevida: prvi kaže najdišča gradiva in drugi srednjeveška mesta na območju Makedonije. Sledi kronološka razpredelnica gradiva, razdeljena po posameznih tipih, ter 106 tabel s predmeti, ki dopolnjujejo slike med besedilom. Avtorica skuša s posameznimi primeri pokazati izvor oblike in kontinuiteto določenih tipov nakita od naselitve Slovanov do srednjeveškega turškega obdobja (15.-18. st.), če zanje obstajajo arheološke najdbe. Pri tem poudarja, da pri številnih vprašanih zaradi relativnosti sklepanj ni uporabila uveljavljene statistične metode in številčnega kartiranja najdb. Opozarja, da so kljub prizadevanjem, da bi zajela splošno problematiko, ki jo zastavlja gradivo, ostale marsikateri reči nedorečene in mnogi problemi nepojasnjeni, ker je za posamezna obdobja premalo najdb. Temu so pripomogla tudi preskopa finančna sredstva za raziskave in obdelavo gradiva, predvsem za uporabo interdisciplinarnih analiz, ki bi zagotovo omogočile bolj oprijemljive sklepe, kot npr. ugotavljanje centrov, kjer so v določenih obdobjih izdelovali določene nakit, produktivnost posamezne delavnice in pod. Navzlic ugotovitvam, zlasti v zvezi z zgodovinskimi dogodki in drugimi pojavi, je pri vrednotenju kulturne in časovne vrednosti posameznega tipa nakita ali okrasja dala avtorici najzanesljivejše podatke prav tipologija. Ker slednja ni obravnavana po kulturnih skupinah, kažejo posamezni tipi številne variante oblikovanja, ki so nastale v dolgem časovnem razdobju pod različnimi političnimi, gospodarskimi in kulturnimi vplivi.

Na splošno avtorica celotno gradivo deli kronološko, ne glede na kulturno pripadnost, na tri etape, med katerimi I. zajema čas 7. in 8. st., II. čas 9. do 12. st. in III. čas poznosrednjeveškega obdobja 13. in 14. st. z večjim številom faz in podfaz, tj. obdobje kulturne dejavnosti od slovanske naselitve do turške dominacije nad obravnavanimi ozemlji.

Avtorica začenja tipologijo z obravnavo fibul, ki veljajo med nakitnimi in okrasnimi predmeti za najstarejše zgodnjersrednjeveške tipe. Mednje sodita dva osnovna tipa, ki v bistvu spadata k dvema kronološkima fazama. Gre za tip fibule z masko na nogi. To obliko okrasja uvrščajo na območje Rusije k skupini Martinovka, ki jo etnično pripisujejo pripadnikom slovanskega plemena Antov. V Makedoniji se ta skupina pojavlja samo z omenjenim tipom fibule. Njene najdbe sodijo po Wernerjevi tipološki lestvici k oblikam IC, IH IIB in po analogiji z drugih najdišč jih avtorica datira na konec 6. in v 7. st. Čeprav so to slučajne najdbe, je prepričana, da gre najverjetneje za dele (kot drugod tudi tu) grobnih inventarjev nežganih pokopov. Imetniki fibul naj bi bili člani višje družbene plasti tega slovanskega plemena.

K drugemu tipu prisoja avtorica velike železne in bronaste ločne fibule, ki kulturno skupaj z drugimi tipi nakita in okrasja sodijo h Komani-Kruje skupini. Njene najdbe so zaenkrat najbolj

zgoščene na najdiščih zahodne Makedonije, tj. v širši okolici Ohridskega jezera (od tu se naposredno navezujejo na enake pojave v severni in srednji Albaniji), znane pa so tudi na vzhodnih ozemljih. Čeprav je za skupino iz Makedonije znano majhno število grobnih celot, avtorica po posameznih dokumentiranih inventarjih s sistematsko raziskanih nekropol (gr. št. 17, št. 23 in št. 46 z nekropole na sv. Erazmu pri Ohridu), sklepa, da so ločne fibule s pasnimi okovi in nekaterimi drugimi tipi okrasja značilne za ženske inventarje.

Pri interpretaciji gradiva prihaja avtorica do nekaterih zanimivih sklepov. Tako ugotavlja, da je treba izvor fibule z navzgor zavahano nogo iskati že v latenu. Skozi stoletja antike (Bizanca) se v različnih variantah obdrži vse do postjunitinskega obdobja. Podobno preobrazbo naj bi po Manevi ta tip fibule doživel ne samo na območju širjenja te skupine, ampak tudi na zelo širokem območju od spodnjega Podonavja - Romunije, Bolgarije - do Makedonije.

Kot najstarejšo varianto tega tipa nakita označuje najdbe iz Karataša pri Prilepu (če te res izhajajo s tega najdišča), s katero začrtuje najvzhodnejšo mejo širjenja v Makedoniji. (26) Za razliko od J. Wernerja, ki je določil zahodno mejo širjenja Komani-Kruje skupine s črto od Alphonja na Krfu do Mijeje na Virpazarju in od Nopese ter delno tudi od Anamalija, Spahiu, ki se omejujejo v glavnem na ozko ozemlje Albanije, jo Maneva postavlja preko Stona na Pelješcu do severne Dalmacije.

Tretja oblika, ki se sicer na ozemlju Makedonije pojavlja samo z enim primerkom, je okrogla fibula z nekropole Sv. Erazma. Avtorica jo povezuje z znanimi okroglimi fibulami iz Panonije, te so prisotne tudi na Albanskih tleh, čeprav nekoliko nenavadne oblike. Obravnavana oblika sodi v isti čas kot prejšnja, medtem ko ima tip antično-bizantinske značilnosti. Agrafti (5 kosov) iz Varoši I pri Prilepu predstavljajo zakladno najdbo, ki je bila datirana v čas 12. in 13. st. Fragment podobnega tipa spenjalnega nakita je najden tudi v Demir Kapiji. Po umetnostnih upodobitvah in arhivskih virih, po tehnikah in načinu izdelave teh bogato okrašenih primerkih, ki v bistvu predstavljajo hierarhične oznake tedanje družbene ureditve, jih avtorica izpelje iz okroglih ploščatih fibul. Datira jih v 14. st. Predmeti naj bi bili zakopani po avtoričinem mnenju zaradi prihoda Turkov v kraje okoli Prilepa.

Pasne spone s pritrjevalnim okovjem ali brez njega ter z različnimi pasnimi in drugimi obeski, obravnava avtorica brez časovne in kulturne delitve od 7. do 14. st. Med temi se najzgodnejši tipi vežejo na skupino Komani-Kruje; njihovim nosilcem pripisuje, sodeč po grobnih inventarjih, poseben, brzkone socialni, pomen. O tipih ali variantah pasne opreme mlajših obdobji ima Maneva več podatkov po slikovnih upodobitvah kot iz arheoloških najdb. Tudi ta tip okrasja, meni avtorica, ne predstavlja nove oblike, ker ga je v bistvu mogoče spremljati ne le od časa preseljevanja narodov, ko je bil značilen za nomadska azijska ljudstva, marveč je bil v rabi od prazgodovine dalje, le da se pod vplivi spremenjenih družbenih razmer, navad in etničnih oznak nosilcev, na makedonskem prostoru po 8. stol. začasno izgubi. Njegov ponovni pojav je za razliko od drugih kulturnih skupin (dalmatinsko-hrvatske v času od 9. do 12. st., v Srbiji od 11. do 12. ali v Bolgariji od 11. do 13. st.), mogoče postaviti v čas od 10. do 12. ali v 14. st., in najverjetneje se navezuje na zunanje vplive, kljub temu, da nekateri primerki kažejo določeno kontinuiteto s starejšimi pojavi. Najzgodnejše pojavljanje okrašenih pasov predstavlja Komani-Kruje skupina 7. in 8. st. Ti so bili v rimskem obdobju, pozneje pa bizantinskem, značilni predvsem za vojaške osebe in predstavnike višje družbe. Pri slednjih so bile pasne garniture, kot kažejo najdbe, tudi iz zlata (Malaja Pereščepina).

Na makedonskem ozemlju so bile pasne garniture v rabi pogosto v 7. in 8. st. Najdene so bile v moških, ženskih in otroških inventarjih, medtem ko so bili v naslednjih stoletjih pasovi redkejši in preprostejši. S spremembo prebivalstva in s splošno spremembo ekonomsko-družbene strukture nosilcev kulture, so v naslednjih stoletjih nastale nove razmere. Če so se pasovi v obravnavanem mlajšem obdobju pojavljali, sodeč po slikovnih virih, so bili to centure-bragerium, panterea-pantarela ali binda, izdelani iz svile ali usnja z okovjem iz srebra ali zlata. Ob dejstvu, da so bili, sodeč po pisanih in slikovnih virih, dodeljevani plemstvu (despot Jovan Oliver iz Lesnova, sevast Jovan iz

Proseka, knez Psački, Ostoja Rajaković - sorodnik kralja Marka in dr.), so predstavljali oznake feudalstva. V 2. pol. 14. in 15. st. so se pasovi iz drugih materialov začeli ločevati na srbske, madžarske in bosanske.

V precej dolgem odstavku posveča Maneva posebno pozornost gumbom, ki se na makedonskem prostoru pojavljajo kot priveski na ogrlicah, pogosteje pa kot spenjalni pripomoček neki vrsti srajce pri moških, ženskih in otroških oblačilih, najpogosteje pa so bili namenjeni za spenjanje pasu, obtute in podobno; datira jih od 10. do 11. st., nekatere od 10. do 14. st. Izdelani so iz bakra, bronca ali drugih legur in v različnih oblikah, bili pa so v širši rabi, medtem ko so redki primerki izdelani v filigranski tehniki iz srebra in so označevali družbeni stan nosilca. Najzgodnejši gumbi pa kažejo določene sorodnosti z gumbi iz belobrdskega kroga.

V odstavku o naglavnem nakitu avtorica loči diademe, vence in coje. Za razliko od diadema, ki se v posameznih kulturnih krogih sosednjih področij pojavljajo dokaj zgodaj, jih v Makedoniji v zgodnjem obdobju ni; po najdbah sodeč, naj bi se pojavili šele v 14. st. in in so se lahko v določeni družbeni plasti odražali do 20. st. Enako sklepa o naglavnih venci in določenih pokrivalih, ki so se razvila iz svečeniških pokrival - kamilav in se imenujejo coje. Vsi trije tipi naglavnega okrasja in pokrival so bili v Makedoniji zelo v rabi; nastali pa naj bi pod vplivom Bizanca.

Sledi zelo dolg odstavek (38-62) o uhanih in obeskih, ki jih avtorica glede na posamezne detajle razvršča v 27 skupin. Ti ušesni okraski predstavljajo najštevilnejši nakit v makedonskem prostoru.

V prvo skupino uvršča luničaste uhane brez obeskov, ali z njimi, ki so lahko okrogli, zvezdasti ali drugačne oblike. Tudi Maneva, tako kot drugi avtorji, vidi izvor te oblike, ki je bila zelo dolgo v rabi, v vzhodnem Mediteranu. Ker se je pojavil ta tip uhana iz zlata že v 4. st. v Makedoniji (gr. št. 42, otok Golem Grad na Prespi), avtorica meni, da je lahko nastal na makedonskem prostoru tudi uhan Komani-Kruje skupine iz 7. st., kot bolj cenen izdelek po luksuznih predlogah. Istočasno ugotavlja, da je bila v tej skupini najbolj priljubljena varianta z zvezdastim priveskom, oblika, ki je bila zelo razširjena od srednje Evrope do Sicilije. Meni tudi, da je pojav takega uhana na tako velikem ozemlju (Ukrajina, južna Rusija, Panonija, Spodnje Podonavje in srednja Evropa) mogoče tolmačiti z veliko migracijo njegovih nosilcev; nastala naj bi, sodeč po novcih, v posameznih zakladih (Zemljanski Vrbovok, Priseaka), okoli 680. leta. Samo dejstvo odpira več dodatnih vprašanj, med drugim tudi: ali se ta, že kot posnemana oblika iz omenjenih severnih pokrajin, ne pojavlja v Komani-Kruje skupini, ali pa se morda njihov nastanek neposredno veže na ozemlje Makedonije, kjer gre za posnemanje zlatih uhanov bizantinskega izvora iz 7. st. v delavnica posameznih bizantinskih središč? Neglede na nedorečenosti meni, da je bil ta tip nakita zelo priljubljen pri Slovanih.

Pri tej obliki uhana razločuje na ozemlju Makedonije pet variant: 1. uhan brez priveska, z votlimi jagodami na robovih (Nad Selo v vasi Orovik), 2. uhan, podoben prvemu, le da ima filigranski privesek v obliki košarice na spodnjem robu lunule (Sv. Erazem pri Ohridu, "Ciganski Grobište" v Radolištu pri Strugi), 3. uhan z zvezdastim priveskom (Sv. Erazem), 4. ulit uhan z lunulo s tremi rogli in zlitim priveskom v obliki jagode, 5. uhan z enako lunulo, le da ima vdeto podolgovat privesek na dnu (oba Sv. Erazem). Zadnja varianta je v Bolgariji datirana v 8. in 9. st. v skeletnih in žganjih pokopih.

V 2. skupino uvršča uhan s tremi jagodami, izmed katerih je srednja okrašena s filigranom in z zanko obešena na obroč. Glede na to, da avtorica nima paralele niti podatkov za njegovo datacijo, primerja motiv priveska s priveskom, ki je podoben jagodam na ogrlici iz groba v Trilju in na nekaterih prstanih iz 10. in 11. st.

3. skupino ušesnega okrasja sestavljajo navadni nesklenjeni obroči z ravno odrezanimi konci, z zanko in kaveljčkom in S-zanko. Čeprav se ti uhani pojavljajo množično in so brez podatkov za datacijo, jim je mogoče slediti do 12. st. Za tretjo varianto obročkovo išče Maneva izvor v Panoniji in v karpatskem bazenu, kjer sodijo v čas 10., 11. in celo 12. st. Za nekatere primere je značilno, da se včasih pojavljajo z vdeto jagodo na obroču.

4. skupino naj bi predstavljali obroči iz dveh tordiranih žic.

Svoje korenine imajo v antiki in jih v zgodnjem srednjem veku datirajo v 9. in najpozneje na zač. 10. st. (Dalmacija), medtem ko v Makedoniji predstavljajo nakit razvitega srednjega veka (Demir Kapija).

5. skupina zajema obroče z enim teriformno oblikovanim koncem, ki asocira na glavo kače iz zgodnjebizantinskega obdobja (5.-6. st.).

6. skupino predstavlja uhan, ki ima en konec ulit v obliki krpaste lista; na srednjem Balkanu je datiran v 12. in 13., v Srbiji v 16. (Braničevo, Vinča) in 14. do 16. st. (Saška cerkev v Novem Brdu), medtem ko so znani primerki iz Sv. Nikolaja pri Kuršumlji iz konca 12. in zač. 13. st. ter tudi iz 16. st. Slikovni viri prikazujejo ta tip uhana iz 14. in 15. st., tj. poznem srednjem veku kot folklorni nakit turškega obdobja.

7. skupina šteje neznatno število uhanov s spiralno navitim priveskom. Avtorica jih opredeljuje skupaj z S-obročki kot nakit podonavskega izvora, ki prehaja v severno Srbijo in Bolgarijo. Različne lokalne variante naj bi predstavljale domače izdelke. V Albaniji se pojavljajo na nekropolah Komani-Kruje skupine, medtem ko so na Moravskem in Madžarskem primerki datirani v 10. st., v Sloveniji od 9. do 11. st., na Poljskem pa do 13. st. Na najdiščih Makedonije je njihov pojav dokazan že v 8. st. (Gradište v Debreštu) in tudi v 9. st. (Dulica pri Delčevu) in so analogni s tistimi iz Albanije (Dalmaces, Bukel, Mati, Sarda, Kruje, Lješe itd.). Kot evolutivno varianto iz 12. in 13. stoletja šteje obliko, ki ima na enem navzdol zvitem koncu vdeto spiralno zvito tulec.

V 8. skupino so uvrščeni uhan s tremi "kolenci". Ti imajo tri majhne polne jagode vdete na obroč iz dokaj tanke žice, ki je speta s kaveljčkom in zanko (Bresto-Burlatica pri Viničanih, "Cigansko Grobište" v Radolištu idr.) Na Hrvaškem je ta tip uhana datiran od 9. do 11. st., v Korintu v 11., v Vojvodini pa od 9. do 12. st.; v Albaniji se pojavlja na nekropolah iz 6. do 11. st.

Med uhane 9. skupine uvršča avtorica več variant uhanov z vdetimi (enim, dvema ali več različnimi) priveski. Sem spada uhan, ki ima na jagodi-privesku še dodatne beske v obliki kratkih nizov jagod, ali ima jagodo, pritrjeno na vsaki strani obroča z obvitimi zavojčki tanke žice (v Korintu datirana v 12.-13. st.); sledi varianta z obročkom, ki ima na uhanu obešeno jagodo ali kak drug amorfen bronast obesek. Obroč je pri tej varianti lahko tudi tordiran, medtem ko je obesek sestavljen in dveh ali več jagod. Ta tip uhana se pojavlja že v 6. in 7. st., čeprav je bil v splošni rabi šele od 9. do 12. st. ali celo do 13. st. Zunaj Makedonije je bolj znan z eno jagodo, manj pa z dvema jagodama (v dalmatinsko-hrvatskem krogu). Izvor je bizantinsko zlatarstvo.

Med uhane z eno jagodo izloča v posebno 10. skupino primerke s sfernim, elipsoidnim ali bikoničnim dodatkom nad jagodo, ki je lahko votla, okrašena s filigranom, polno ulita ali ažurirana. Vse te variante so bolj ali manj datirane v 11. in 12. st., čeprav predstavljajo posamezne brčkone lokalne izdelke (Sv. Jovan, vas Kosel, Crvenica pri Ohridu) in so datirane v 10. st. Najbližje paralele imajo v primerkih z ozemlja Bolgarije in Srbije.

Tudi uhan 11. skupine s tremi jagodami so po mnenju avtorice tip, ki je bil v rabi na zelo širokem ozemlju (poleg Bosne in Hercegovine na Češkem in Slovaškem, Poljskem, v Rusiji idr.). Nekatere variante sodijo v čas 9. in 10. st., druge 10. in 11. st. in se obdržijo še v 13. in 14. in celo 16. st.

Ločeno 12. skupino uhanov tvori tokajski tip uhana. Ima značilen privesek v obliki večje bikonične, z granulacijo okrašene jagode. Ta varianta naj bi nastala pod vplivom Bizanca ali črnomoških delavnic. Osnovo za datiranje makedonskih pojavov v 10. in 11. st. daje Manevi zaklad iz Tokaja, čeprav bi ti primeri lahko sodili najkasneje v 12. st., v Bolgariji pa v 14. st. V sredo tega stoletja sodi v Makedoniji tudi slučajna najdba z Markove Kule (Varoš, Prilep).

Sledi 13. skupina z uhan s dvema stranskima in dvema na sredini spodnjega loka vdeta jagodama. Ta tip, ki ima svoj izvor v bizantinskih predlogah, je bil kot domač izdelek številčno zelo razširjen v dalmatinsko-hrvaškem krogu in se s posameznimi najdbami pojavlja tudi na ozemlju Evrope; značilen je tudi za področje Srbije od 9. do srede 11. st.

Med pojave 14. skupine uvršča avtorica uhane s štirimi jagodami, pri katerih je med spodnjo jagodo in obročem spiralno zvito

vložek iz dveh tordiranih filigranskih žic. Uhani so, tako kot drugod, tudi v Makedoniji datirani od 10. do 11. st.

15. skupino naj bi predstavljali uhani, ki po obliki spadajo med skupino grozdastih uhanov in uhanov s štirimi jagodami; datirani so od 9. do 11. st.

K 16. skupini pripisuje obliko uhana z vdetim litim priveskom, ki je sestavljen iz več jagod in je značilen za Moravsko, Srbsko Podonavje in Bolgarijo od 9. do 11. st.

17. skupino tvorijo uhani grozdaste oblike, ki imajo izvor v bizantinskem zlatarstvu, razvoj pa v vzhodnem Mediteranu; značilen je za Panonijo, Češko, Slovaško, Madžarsko in Balkan, kjer ga v splošnem imenujejo belobrdski tip. Najstarejši primerki tega tipa, izdelanega iz plemenite kovine v 8. st., naj bi bili triljski primerki ter primerki z ozemlja Dalmacije, ki so datirani v 9. st. V uliti tehniki so iz 10. in 11. st. Istočasno sodijo v Makedonijo grozdasti uhani, izdelani v granulirani tehniki ("Gradišta" v Debreštu, Prilep) tako kot uliti (Kutlina v Velmeju pri Ohridu).

18. skupino predstavljajo uhani grozdstega tipa, pri katerih je zgornji grozdek zamenjan z lunulo. Datirani so tako kot drugod v 10. in 11. st.

Med uhane 19. skupine uvršča avtorica varianto, ki ima privesek v obliki stožca, sestavljenega iz zvitekaste ukrivljene žice, datirano v 11. in 12. st. (Izjemo predstavlja srebrni par iz Demir Kapije - gr. št. 336, ki je po njenem mnenju brzkoncne importiran). Druga varianta zajema dve podvarianti, in sicer 1. s tenko žico obvitim spodnjim delom obroča in 2. z na obroček večkrat obvito raztegnjeno spiralno žico. Obe varianti obravnava Maneva, sodeč po primerih iz Makedonije, kot en tip uhana. Zanje vidi analogijo v t.i. Keszthelski - ketlaški kulturi, in po Lj. Karamanu povezuje primerke iz Dalmacije s karantansko-ketlaškim krogom (!). Obe varianti se pojavljata na zelo širokem prostoru (Srbije, Rusije, Poljske, Češke, Slovaške, Avstrije, Romunije in Grčije). Po najdbah iz Herakleje meni, da makedonski sodita v 12. st. Kot 3. varianta je opredeljen uhan z enako sestavljenim priveskom, le da je ta vdeta na vertikalno zvitek konec obroča, in je datiran od konca 12. in zlasti v 13. st. s tem, da ga je mogoče postaviti tudi v čas od 12. do 14. st. Ohranil naj bi se kot narodni nakit še v turškem obdobju. V podvrsto te variante šteje uhan, ki ima na vertikalno zvitem koncu obroča obešen tulec iz spiralno zvite žice in na katerega je lahko še vdeta votla okrašena ali neokrašena jagoda. To je nakit poznosrednjeveškega obdobja.

V 20. skupino je uvrščen uhan s t.i. tipa "kurbinovo". Sestavljen je iz dveh delov: spodnjega, podkvasto zvitega ulitega širokega traku, ki je na vseh zunanjih straneh različno okrašen. V zgornjem delu je lok iz tanjše žice, ki je na privesku pritrjen s šarnirjem. Po B. Aleksovi prevzema avtorica delitev tega tipa po načinu ornamentiranja na štiri variante, in sicer uhan: 1. uhan, pri katerem je privesek na zunanji strani okrašen s prečnimi plastičnimi rebri, na dnu pa je v obliki križa, 2. uhan ima namesto križa podaljšek s plastičnimi bradavicami, 3. uhan ima podkvast privesek, ki je na zunanji strani okrašen s filigransko žico ali z granuliranimi nizi, 4. varianta uhana po Aleksovi, avtorica ne navaja, ker ni objavljena. Medtem ko so primerki 3. variante izdelani iz srebra, so pri 4. iz srebra in železa. Po posameznih grobnih celotah z novci se ta tip pojavlja v 14. in 15. st. in je značilen za področje južne Makedonije. Čeprav nekateri avtorji vidijo v teh variantah tudi različne časovne pojave, so po mnenju Maneve na ozemlju Makedonije sočasni. V Srbiji naj bi bili v rabi v 16. ali celo v 19. st. Nekateri primerki so nošeni na ogrlicah okoli vratu (Labino, Ohrid) in so postali nakit za širok krog odjemalcev.

Tip z okroglim priveskom tvori 21. skupino uhanov, ki jo viri omenjajo kot "cerchelli rotundi selavici". Velikosti so različne in okrašenost tudi. Pojavljajo se pogosto z drugimi tipi uhanov istega časa. Po likovnih in etnoloških virih ter po arheoloških podatkih so v Makedoniji prisotni kot nakit od 10. do 18. st. Avtorica loči po posameznih detajlih pet variant: 1. z ravnim, 2. z blagim, 3. s polkrožno izrazito usločenim, 4. z globokim, skoraj krožnim in 5. s trikotnim vrezom v zgornji rob priveska. Ta je z lokom uhana spet s šarnirjem iz z zanko. Najden je v zakladih (Orizari pri Ohridu), v uničeni grobnih inventarjih (Kratovo) in v sistematično raziskanih grobiščih (Sv. Nikola, Varoš, Prilep, Demir Kapija). Večji del je okrašen v različnih tehnikah in pred-

stavlja dragocen nakit.

V 22. skupino je avtorica uvrstila votle uhane, po obliki podobne čolničastemu tipu. Ta oblika je zelo razširjena v Makedoniji in Srbiji. Ločuje več variant in podvrst. Za razliko od drugih avtorjev k 1. varianti makedonskih primerov uvršča Maneva tip zelo bogato okrašenega uhana z lokom, spetim s šarnirjem in majhno zanko. Avtorji domnevajo, da je bil uhan bizantinske princeze-kraljice Marije Paleolog; zato ga uvrščajo na konec 14. in zač. 15. st.; splošna faktura uhana govori, da je bil last ugledne osebe iz višje družbene plasti. Ta oblika je zelo pogosto posnemana v bolj cenjenih tehnikah, pri katerih je privesek zlepljen iz dveh polovic z lokom na šarnir. Posamezni primerki iz grobnih celot so datirani z novci v 15. st., t.j. turško obdobje.

Med uhane 2. variante spada dokaj nenavaden tip (Mokrino, gr. št. 3, Morodvis, gr. št. 105), t.j. tip luničastih uhanov, ki je bil pogosto v rabi od 14. do 16. st., po njem posnemani pa se obdržijo do 19. st. V Bolgariji so značilni za 12. st., posnemani pa se obdržijo do 20. st.

23. skupino tvori t.i. žarkasti tip, ki je značilen za področje centralnega Balkana, toda ne v čistih bizantinskih pokrajinah. V osnovi ta oblika spada k luničastemu tipu, pri katerem so ob zunanjem robu dodani različni žarkasto razporejeni dodatki, z vkovanimi biseri ali poldragimi kamni, s filigranom in granulacijo. Med ostalim so še dodatno okrašeni tudi z različnimi liki (orel). Tudi tu se je lok spenjal s šarnirjem. Po slikovnih virih in po zakladih iz Bolgarije jih avtorica datira v čas 14. in 15. st., bolj barokizirane oblike pa v 16. st. Po likovnih virih sodeč spadajo ti primerki med nakit višje družbene plasti.

V 24. skupino so uvrščeni dokaj maloštevilni uhani, ki imajo na zgornjem usločenem loku priveska izdelano živalsko glavo. Najdbe sodijo v 13. in v 14. st. Posamezni bolj rustični, uliti primerki so celo iz 15. st. ali iz zgodnjega turškega obdobja.

Uhani z obešenimi obeski na spodnjem robu priveska so uvrščeni v 25. skupino. Ker je ta oblika zelo priljubljena v antičnem obdobju, avtorica sklepa, da so lahko služili kot predloge za uhane v srednjem veku in turškem obdobju (15.-18. st.). Tudi pri tej obliki loči več variant, pri katerih gre: 1. za uhan z dolgovisečimi obeski, pritrjenimi z obročkom na srčast privesek, ki se na vrhu konča z biserom, kamnom ali s stekleno jagodo, 2. za uhan z dolgimi obeski, sestavljenimi iz maloštevilnega niza jagod, ki so pri nošenju segali do ramen. Ta oblika predstavlja narodni nakit v času turškega srednjega veka.

V 26. skupino je uvrščen sestavljen tip uhana, ki ima na privesku z jagodo na dnu pritrjeno okrašeno ploškev iz tanjše srebrne pločevine. Nastal naj bi v lokalnih delavnicah Kosova in Metohija v 15. st. Ornamentika na ploškvah kaže avtohtono lokalno tradicijo.

S 27. skupino Maneva zaključuje opis tega tipa nakita z uhani, izdelanimi iz navadne ukrivljene žice, na kateri je z obročkom pritrjen rombično oblikovan obesek. Obesek je lahko okrašen ali pa ne. Predstavljal naj bi folklorni nakit pri vseh slovanskih plemenih predvsem v času od 15. do 19. st. Na ozemlju Makedonije se pojavlja v večjem številu.

Ovratni nakit Maneva deli na:

a) torkevse, ki naj bi imeli izvor v latenskem obdobju; predstavljali so določene insignije, predvsem kot *signum milites*. Slovani naj bi jih prevzeli s posredovanjem Bizanca in jih uporabljali od 10. do 13. st. v ketlaški (sic!), belobrdski in dalmatinsko-hrvaški skupini. Na ozemlju Makedonije se pojavljajo v Komani-Kruje skupini (7.-8. st.) v ženskih inventarjih. Avtorji jih delijo po posameznih detajlih v štiri variante. Analogije se kažejo s primerki, ki se pojavljajo v Albaniji in severni Dalmaciji;

b) nize, sestavljene iz medaljonov in novcev, ki na makedonskem ozemlju niso najdeni;

c) ogrlice - nize iz steklenih in kovinskih jagod in drugih priveskov (kavri polži, millefiori jagode, votli ali polni priveski, križi idr.). Po obširnem naštevanju kulturnih skupin, v katerih se pojavljajo, je gotovo, da so značilne za južnoslovansko skupino v času od 10.-12. st. (belobrdska skupina) in tudi od 19.-20. st. (zlasti kavri polži) za ženske in otroške inventarje. V Makedoniji se tak ovratni nakit zelo zgodaj pojavi v inventarjih Komani-Kruje skupine, medtem ko je znanih iz obdobja od 9. do 1. pol. 11. st. le nekaj primerkov, sestavljenih iz steklenih jagod. Večje

število tega nakita so odkrili v inventarjih nekropole v Demir Kapiji (12 kosov), ki je pri posameznih avtorjih različno datirana in sicer: od 10. do 15., od 9. do 10. in od 14. do 15. st.

Kovinske verižice, znane iz grškega in rimskega obdobja ter iz avarskega (8. st.), staroogrškega (8. in 9. st.) in bolgarskega časa (10. in 11. st.), so bile v rabi pri različnih narodih (Grčije, juž. Evrope, Kavkaza, Avganistana) skoraj do danes. Avtorica se glede na nekatere pojave sprašuje, kako so jih sploh nosili, tj. okoli vratu (Labino pri Ohridu), obešene na kite las ali pa so služile za obešanje uhanov. Posamezne najdbe brez najdiščnih podatkov kažejo, da so bile verižice z vdetimi uhani pritrjene ob straneh naglavnega pokrivala. Po uhanih z okroglim privescem so datirane v 16. in 17. st.

Nakit za roke Maneva deli na zapestnice-obročke in prstane. Uvodoma obširno pojasnjuje pomen zapestnice (nakit, amulet, talisman proti določenim boleznim in za podvezovanje dolgih rokavov - Rusalke), ki jih niso nosili le na zapestju, temveč tudi na drugih delih rok. Po slikovnih upodobitvah so bile ne samo ženski in otroški atribut, ampak tudi moški. V inventarjih se pojavljajo z enim ali več primerki na eni in na obeh rokah. Značilne so za kulture vzhoda in kulture, ki sprejemajo njihove vplive. Izdelane so iz kovin (med katerimi so redko uporabljene plemenite) in stekla. Njihova ornamentika je raznolika, toda shematizirana in zato kronološko atipična. Avtorica jih razvršča v šest skupin po morfoloških lastnostih, obliki in tehnološko-tehnični značilnosti, in sicer:

1. skupino tvorijo široke, pozlačene srebrne trakaste zapestnice z dvema šarmirjema, bogato okrašene v tehniki granulacije in filigrana. So del dragocenega zaklada iz Varoš-Prilepa. Datirane so v 14. st. Zanimiv je detajl, ki opozarja, da meri notranji premer 6,0 - 6,3 cm. Podobne zapestnice se pojavljajo v Kijejski Rusiji, Povolški Bolgariji in Romuniji od 12. do 15. st.

2. skupino tvorijo trakaste zapestnice z enim šarmirjem, izdelane iz cenejše kovine in okrašene z geometrijskimi motivi v tehniki vreza in punciranja; imitirajo dragocene predloge. Časovno sodijo v 10. do 12. st.

V 3. skupino sodijo nesklajene zapestnice iz tanjše bronaste ali bakrene pločevine, ulite v enodelni kalup ali kovane, včasih izdelane v kombinaciji obeh. Konca sta lahko ošiljena, zaobljena, različno razširjena ali zaključena v obliki kačje glave. Okrašene so z različnimi linarnimi vrezji ali s punciranimi, graviranimi, žigosanimi (puncirani krožci) geometrijskimi, pogosto kačjimi motivi, katerih arhaični izvor je Daljni Vzhod (slike s prikazom alanske princese kot bizantinske vladarice 11. st.) V to skupino so tudi uvrščene srebrne filigranske zapestnice in zapestnice z granulacijo.

4. skupino tvorijo ulite ali kovane zapestnice s polkrožnim, krožnim, kvadratnim, trikotnim in nepravilnim presekom z ošiljenimi, ravno odrezanimi, s kovanjem sploščenimi in kačasto oblikovanima koncema. Enako kot zapestnice prejšnje skupine se tudi te pojavljajo v velikem številu. Okrašene so z različnimi motivi, med katerimi prevladujejo kačji. Posamezni primerki s trapezasto kovanima koncema posnemajo bogate zapestnice iz 14. st.

5. skupina zajema iz več žic prepletene zapestnice z razširjenima koncema, ki so bogato okrašene z granulacijo in filigranom. Po najdbah v Kijejski Rusiji in sosednjih ozemljih je gotovo, da sodijo v 11. in 12. st. Srebrna varianta, najdena v zakladih Varoš-Prilep, Dragiževo pri Trnovu (Bolgarija) ter nekatere najdbe v Romuniji in Srbiji so iz 13. in 14. st. in izhajajo iz bizantinske zlatarske delavnice.

6. skupino sestavljajo zapestnice iz štirih med seboj spletenih žic s pentlasto oblikovanima koncema. Ta oblika naj bi bila značilna za vsa vzhodna slovanska plemena. Na ozemlju Srbije, Bolgarije in Makedonije se pojavlja varianta iz po dveh med seboj prepletenih, večinoma bronastih žic. Nosili so jih na eni ali obeh rokah z drugimi tipi zapestnic. V Makedoniji so datirane v 11. in 12. st., medtem ko so drugod v rabi še v 14. st.

V 7. skupino spadajo steklene zapestnice ali obroči, ki se pojavljajo na ozemlju Makedonije v zelo različnih oblikah in v velikem številu. Nastale so pod bizantinskim vplivom ali so bile importirane kot antična dediščina, ki je zajela širok prostor vzhodnega Balkana (Srbijo, Makedonijo, Kosovo, Grčijo, Bolgarijo, juž. in sev. Albanijo), Romunijo, Rusijo in črnomoško ozemlje. V Grčiji so znane od rimskega časa do 11.

st., v Makedoniji v 11. in 12. st. Značilne so za otroške in odrasle ženske inventarje in so jih nosili na zapestju ali nadlakti, po zgodovinskih virih pa tudi na gležnjih, kar ni arheološko potrjeno. Za obročke z majhnim premerom (1-3 cm) avtorica meni, da so jih nosili kot obsenčne obročke ali podobno. V Srbiji se pojavljajo v pokopih na mestnih grobiščih. Obročke so nosili ponavadi na levem zapestju enako kot v Makedoniji in Bolgariji, kjer se pojavljajo v 12. in 13. st., in sicer po osem kosov na obeh rokah, te pa razporejene po podlakti in nadlakti.

Obročki so narejeni iz traku steklene paste z zlepljenima koncema, in imajo okrogel, polkroglast, trikoten, ploščat, konkaven ali konveksen presek. Pogosto so profilirani z globokimi vzdolžnimi kanelurami. Izdelani so v več zelenih ali modrih niansah stekla ali iz vijoličaste, rjave, neprozorne rdeče, sive, polprozorne zelene barve stekla. Poleg neokrašenih gladkih in tordiranih obročkov so posamezni brušeni, okrašeni z vodoravnimi ali različnimi plastičnimi črtastimi ali bradavičastimi vdolbinami, z aplikacijami vegetativnih in zoomorfnih likov ter z napisi v eni ali več barvah. Čeprav te najdbe iz Grčije in Bolgarije niso v celoti obdelane in objavljene, avtorica loči za Makedonijo več skupin lokalnih variant:

1. je skupina monokromnega vlečnega stekla iz 11. in 12. st.;

2. skupina je iz enobarvne svetle (11. do 14. st.) ter raznobarvne in modre steklene paste (konec 10. do 14. st.). Nenavaden je primerek z grobišča pri cerkvi sv. Nikolaja v Varoš-Prilepu z inkrustiranimi belimi, rumenimi in zelenimi segmenti na črni podlagi.

3. skupino tvorijo slikane zapestnice z različnimi motivi v svetlih odtenkih na temni podlagi. Nosile so se na zapestju in nadlakti.

V 4. ločeno skupino postavlja avtorica obročke, ki so se nosili - sodeč po notranjem premeru - izključno na nadlakti. Najdeni so v več najdiščih med ženskim inventarjem skupaj z zapestnicami od konca 12. in 13. st. dalje. (Navada nošenja obročev na nadlakti je prišla z Vzhoda pred turškim vdorom v te kraje).

Prstani sodijo med najštevilnejši srednjeveški nakit Makedonije, ki je potrjen z arheološkimi najdbami, bolj redko s slikovnimi upodobitvami (78-94). Zaradi eklektičnosti in konzervativnosti oblik jih ni mogoče bolj natančno krajevno in kronološko opredeliti. Najdeni so v moških, ženskih in otroških inventarjih od enega do deset prstanov na eni roki. V grobovih Makedonije so zaenkrat najdeni le kot nakit prstov na roki. Kot drugod so imeli tudi tu v stoletjih apotropijsko-magični, simbolični in drugačen pomen. Prstane z makedonskih najdišč deli avtorica po morfoloških specifičnostih na štiri skupine takole:

1. skupina zajema prstane v obliki navadnega obroča, pri katerem loči: a) trakasto oblikovane, enako debele in široke, znane od antike dalje. Okrašeni so z različnimi motivi. Datira jih od 6. do 11. st. Od teh odstopa le sklenjen prstan iz 10. ali 11. st. z nekropole "Grobišta", Varoš-Prilep, z močnimi prečnimi kanelurami. Analogije za te prstane je našla med najdbami iz Korinta; in b) prstane, oblikovane iz spiralno navite žice (gr. št. 3 "Grnče"- "Strea", Pepelište negotinsko, Palikuram Rosoman, Stobi itd.).

2. skupino predstavlja več tipov prstanov s poudarjeno in okrašeno glavo in rameni, in sicer:

1. tip je prstan z rahlo naznačeno konusno ali piramidalno glavo, zlito z obročem, iz 12. in 13. st. Pojavlja se v številnih variantah, izmed katerih izstopajo prstani, izdelani iz stekla.

2. je enak tip, le da je izdelan iz bronca in posnema bogato okrašene antične prstane. Čeprav se pojavlja na zelo širokem območju, se močno loči od podobnih prstanov sosednjih zahodnih kulturnih krogov. Nekateri primerki so okrašeni z različnimi motivi in so datirani na konec 12. in v 1. pol. 13. st.

3. tip je enake oblike, ima pa poleg glave okrašena tudi rame na s prečnimi kanelurami. Prstani so datirani v 10. in 11. st. Primerki s kristogramom na glavi gredo v prid domnevi, da so iz 6. st.

4. ločen tip tvorijo iz bronca ali bakra uliti prstani z glavo iz treh delov, izmed katerih je del rombična ploskev, obdana na obeh straneh s tremi granuliranimi, oblika je znana že iz antike. Za razliko od srbskih pojavov, ki so iz 9. in 10. st., naj bi bil datiran na konec 10. in zač. 11. st.

5. tip predstavlja prstani s konusom ali kalotasto glavo. Maneva jih datira po V.S. Jovanoviću v 10. do zač. 12. st. Po

njem našteva primere, ki se pojavljajo v Romuniji, Ukrajini in na Češkem in Slovaškem od konca 10. do zač. 12. st. Na ozemlju Makedonije se, za razliko od teh, pojavljajo prstani samo z eno kaloto, okrašeni pa so z različnimi motivi.

Ločeno kategorijo naj bi predstavljali prstani z vkovanim vložkom. Na ozemlju Makedonije je tak prstan podoben 4. tipu, le da ima v rombičnem srednjem delu vkovan bel kamen (gr. št. 45, cerkev sv. Dimitrija, Varoš-Prilep) kot na antičnih primerkih.

6. tip prstanov z vkovanimi okrasnimi steklenimi vložki v cilindrični okov se v Makedoniji pojavi v zgodnjem bizantinskem obdobju (6. in 7. st.); kot posnetek so v 10. in 11. st. narejeni iz pozlačene brona in okrašeni v tehniki granulacije in fasetiranja. V grobi izdelavi in v dokaj osiromašeni obliki se obdržijo še v 12. in 13. st.

3. skupino sestavljajo trakasti prstani z razširjeno glavo, okrašeno z linearnimi motivi. Pojavljajo se v različnih oblikah, med katerimi avtorica loči tri kategorije:

1) neskljeni prstani iz tanke pločevine z okroglo, ovalno, pravokotno ali nekoliko drugače razširjeno glavo, okrašeno z vrezi ali vbodi;

2) sklenjeni, polno uliti prstani z zravnano in okrašeno glavo in

3) prstani, pri katerih je glava naknadno pritrjena na obroč. Trakasti prstani se pojavljajo z antropomorfnimi in zoomorfnimi liki, vzreznimi na glavi, značilnimi za čas Komnenov. Prstane z linearnimi motivi, s punciranimi krogi in drugačnimi motivi avtorica postavlja v čas. 2. pol. 12., 13. in 14. st., s posebej poudarjeno glavo pa na konec 10. do zač. 14. st. Na splošno sodijo prstani z ornamentiko, ki imitira tehniko filigrana in granulacije, med polluksuzne izdelke. Motivi imajo magično-apotropejski pomen in so abstraktni, simbolično krščanski, celo apotropejsko profilstični, ali pa realistični. Posamezne oblike se zadržujejo kot etnične oznake v turškem obdobju.

3) V to kategorijo postavlja avtorica masivno izdelane prstane s posebej okrašeno glavo, ki je profilirana enako kot obroč. Ti prstani so iz poznosrednjeveškega in zgodnjeturškega obdobja (13. -14. st.). Poleg eklektične oblike, pomešane s starejšimi vplivi, so spoznavni tudi drugačni (orientalski), ki jim dajejo veliko raznolikost, obliko in ornamentiko, tako da predstavlja skoraj vsak kos ločen tip ali varianto. Zato avtorica te prstane ne razvršča po materialu, iz katerega so izdelani, marveč obravnava le tiste, ki so nosilci določenih tendenc pri načinu oblikovanja in oramentiranja glave in obroča.

Tako so za 12. st. značilni prstani z okroglo, komaj nakazano glavo, označeno samo z neznamo odebeltitvijo v obliki obrnjene konusa, za 15. st. prstani s konusno oblikovano glavo skupaj z vratom, za 13. in 14. st. pa z nekoliko višjim ali visoko potegnjenim vratom. V istem času so značilni tudi prstani z razširjenim širokim, včasih perforiranim vratom in glavo, oblikovano v šestlistno rozeto. Pri slednjih je obroč lahko heksagonalen. V 15. st. je bil priljubljen tip prstana z elipsasto glavo, vzreznim napisom ali arabesko, v 16. in 17. st. pa s srčasto oblikovano glavo z monogramom ali s kako kompozicijo. Posebnost predstavlja svečan prstan z "mizasto" oblikovano glavo iz Kratova iz 16. st. (oblika, ki bo zelo priljubljena v 17. in v 18. st. na srednjeveškem Balkanu), za katerega so znani prototipi iz 14. st. Maneva domneva, da so bile delavnice za izdelavo tega tipa brčkone v Črni gori, čeprav ne odklanja možnosti, da so ga izdelovali tudi v Makedoniji in Bolgariji.

Ne le oblike posameznih detajlov na prstanih, temveč tudi ornamentika določa njihove posebnosti. Inspirirale so jih novonastale okoliščine, stili, likovna umetnost, literatura, mentaliteta, verska verna in samozavest; zelo pogosto je bilo možno po naštetih lastnostih identificirati nositelja, kot npr. s pečatnimi prstani.

Zanimivo je, da se npr. motiv dvoglavega orla pojavlja v času Komnenov, pri Paleologih dobi heraldični pomen, in kasneje postane emblem Nemanjičev. Od teh ga prevzamejo posamezni srbski fevdalci. Okrasi v obliki posameznih likov (lilije, lev) na prstanih prodirajo v Makedonijo tudi pod evropskimi vplivi.

V 5. skupino so uvrščeni prstani z monogrami in napisi, ki so bolj ali manj čitljivi. Poleg zapisov se včasih pojavi kristogram, lik svetnika z napisom, samo napis v treh vstah v giurgjinskih pismenkah (Demir Kapija), nekateri s profilistično vsebino v grščini (z ohridskega območja). Prstani te skupine sodijo v čas od

10. st. dalje in gotovo prihajajo iz Grčije.

V zaključnem delu Maneva najprej kratko povzame podatke prvih poglavij; poudari dejstvo, da sloni uporabljena kronološka razdelitev nakitnih najdb na treh etapah zgodovinskih dogodkov: prvi zgodnjerednjeveški etapi (7.-8. st.), z gradivom iz kulture Martinovka in Komani-Kruje, ki je povezana s prodorom ljudstev na ozemlje Makedonije, kamor najprej pridejo pripadniki plemen Antov, za njimi v 2. pol. 7. st. pa etnos Sermeniamov.

V drugi etapi naj bi prišlo zaradi politične situacije (tematske ureditve pokrajin, množičnega pokristjanjevanja) do preoblikovanja materialne kulture pod vplivi različnih silnic z zahoda od 2. pol. 9. do konca 10. st. (dalmatinsko-hrvatskih, ketlaških) in od konca 10. do zač. 12. st. (belobrdskih). Za slednje navaja avtorica vse do sedaj znane ugotovitve v zvezi s širjenjem teh prvin, čeprav se, kot sama poudarja, ne pojavljajo na tem prostoru v svoji klasični obliki.

V tretji etapi je prišlo na področju materialne kulture do bistvenih sprememb. Te naj bi izzvale v času od 11. do 12. st. pripojitev večjega dela makedonskega ozemlja srbski državi, do 13. st., ko prehaja to ozemlje pod nadoblast različnih drugih držav. Nadaljna obravnava teh sprememb ni potrebna, ker je razvidna iz odstavka o tipologiji.

Iz obsežnega prikaza gradiva je razvidno, da je Maneva skrbno zbrala ves srednjeveški nakit in okrasje, ki ji je bil na razpolago v makedonskem prostoru, in ga sistematično obdelala za razliko od posameznih obdelav nekaterih najdišč, ki so v znanstveni literaturi večinoma samo kataloško predstavljena. Gradivo poznega srednjega veka je bilo obravnavano tudi s slogovno-estetskega aspekta. Kljub vsemu trudu, ki ga je avtorica vložila v delo, se porajajo določeni pomisleki o načinu obdelave gradiva. Če zanemarimo predmete iz avtoričine razpredelnice iz 3. etape, v kateri so na različne načine zbrani posamezni eksponati, ki niso prav značilni za klasično makedonsko zlatarsko umetnostno obrt ter ne odražajo enotne kulturne podobe, se je treba ustaviti na nekaterih momentih, povezanih z zgodnjim srednjim vekom.

Predvsem pogrešamo, da nista nakit in okrasje predstavljena na klasičen način, ki ga uporablja zgodnjerednjeveška arheologija, tj. po zaprtih grobnih celotah, ki so znane. Tako bi bila bolj nazorno prikazana razvojna kontinuiteta kulture posameznih prvin in prehoda iz ene kulturne skupine v drugo, kar je skušala avtorica pri navajanju izhodišč za posamezne oblike podrobno prikazati. Resda pogosto pri obravnavi določenega tipa navaja njegovo kulturno pripadnost, ne posreči pa se ji dokazati, v kakšnem kontekstu se ti okrasni predmeti pojavljajo. Razen tega bi gotovo tudi zemljevid o širjenju posamezne kulturne skupine pripomogel k večji preglednosti kultur, ki si na tem prostoru sledijo. Razen komparacij manjka bolj poglobljena obravnava posameznih vprašanj. Med take gotovo sodi vprašanje o tem, v kakšnem medsebojnem odnosu so najdbe obeh faz 1. etape že glede na nekatere pojave s posameznih najdišč v Makedoniji (fragment fibule 1. tipa na grobišču sv. Erazma v spremstvu Komani-Kruje prvin ter fibula istega tipa in vrča značilna za Komani-Kruje skupino iz "Bresta" v Viničanih), iz južne Rusije fibule 1. tipa z uhani z zvezdastim priveskom (V. V. Sedov, *Vostočnije Slavjane v VI-XIII vv.*, T. 4: 1,4,5, 10, T. 5: 6,7,12,20 ali T. 7) in končno nekatere najdbe na romunskem območju (*Welt der Slawen*, 126 s. in zemljevid na str. 127). Znano je, da so se v Romuniji pojavili uhani z zvezdastim priveskom v 6. st. in da so imeli dolg razvoj (M. Comsa, *Quelques données concernant les rapports des territoires nord-danubiens avec Byzance aux Vle-VIIIe siècles*, *Revue des études sud-est européennes* 9/3, 1971, 377 ss.). S tem bi med drugim avtorica našla verjetno rešitev za svoje vprašanje, ali je nastal ta tip uhana na ozemlju Makedonije ali pa je bila oblika prevzeta od drugod. Hkrati z vrsto primerjav avtorica omenja za posamezne tipe tudi datacijo, ki so jo določili posamezni avtorji za enake ali podobne pojave na drugih najdiščih zunaj Makedonije. Manjka avtoričina bolj kritična presoja pri sprejemanju nekaterih sklepov. Na primer pri omenjanju kulturnih povezav s pojavi v Makedoniji v zvezi z dalmatinsko-hrvaškimi krogom, avtorica postavlja najdbe iz Trilja – po Karamanu – v 8. st., ne da bi upoštevali novejšo časovno opredelitev (R. Jurić, *Srednjovekovni nakit Istre i Dalmacije*, v: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, Izd. Hrv. arh. dr. 11/2, 1987, 263 s.) in kakšne možnosti za datacijo sploh nudijo zlatniki cesarja Konstantina V. Kopronima kot obol v

grobovih (V. Delonga, Bizantinski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *Starohrv. pros.* 11, 1981, 205 s. in opom. 30. Z. Vinski, O nalazima karoninških mačeva u Jugoslaviji, *Ibidem* 26), ne glede na to, da med drugim najdbe iz Trilja ne sodijo k prvinam kulture hrvaško-dalmatinskega kroga (Glej B. Dostal, *Das Vordringen der großmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer, Magna Moravia*, Praha 1965, 380 in 384. Itd., itd.). Med ostalim so časovne opredelitve za najdbe iz Korinta v znanstveni literaturi večkrat ovržene.

Pri naštevanju kulture, h kateri se posamezni tipi nakita prištevajo, moramo omeniti, da uhan tipa 20, čeprav se pojavlja med gradivom z nekropole v Köttlachu, ne sodi h ketlaški (?) kulturi, kot to, po Karamanu, omenja avtorica. Ravno tako niso za to skupino značilni torlkvesi, kakor tudi ne za dalmatinsko-hrvatsko skupino.

Kljub tem pripombam je knjiga E. Maneve nedvomno velika pridobitev za arheologijo srednjega veka. Z njeno obdelavo smo spoznali, da je prostor Makedonije, kljub nekaterim komaj zaznavnim podobnostim pri nakaterih tipih nakita ali okrasja z zahodnimi kulturnimi krogi, tesno povezan s kulturnimi dejanj, ki so v srednjem veku dominirali nad celotnim ozemljem vzhodnega dela Balkana. Iz razprave je razvidno, da je glavno vlogo pri oblikovanju kulture tega dela Balkana imel Bizanc. Posredniki so bili obrtniki, ki so se urili in oblikovali na tem območju in bili pod njegovim estetskim ter oblikovnim vplivom, obogateno s močno miselnostjo antike in ki so prenašali in hkrati ohranjali pri življenju mnoge stare prvine, ki so še živele na prostoru zunaj bizantinskih meja.

Paola KOROŠEC

Béla Miklós Szöke, Kinga Éry, Robert Müller, László Vándor: Die Karolingerzeit im unteren Zalat. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I-II und Zalaszabar-Dezsözsiget. *Antaeus, Communicationes Ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 21. Archäologisches Institut der UAW, Budapest 1992. 591 strani, 107 tabel, 2 karti, 42 slik.

Porečje reke Zale sodi v zalsko župnijo, pokrajino, ki se razprostira na jugozahodnem delu republike Madžarske in meji na Republiko Slovenijo, v ožjem pogledu na pokrajino ob Muri. Poglavitna značilnost te pokrajine je veliko Balatonsko jezero, katerega sestavni del je tudi Mali Balaton (Kiss Balaton). Pokrajina je postala arheološko zanimiva že v 80-ih letih 19. st., po izkopavanjih v samem mestu Keszthely (Lipp 1884), in po arheoloških raziskavah v Zalaváru - Blatenskem kostelu v 40-ih letih 20. st. (Sós 1963), ki so trajala vse do smrti arheologinje Á. Sós v letu 1. 1993, ta je velik del svojega življenja posvetila prav raziskovanju tega območja.

Temelj boljšega poznavanja arheološke preteklosti pokrajine ob Zali predstavlja prvi zvezek Arheološke topografije Madžarske in zajema področje Keszthelya in Tapolce s široko okolico (Bakay, Kalicz, Sági 1966).

V arheološkem raziskovanju porečja reke Zale in Malega Balatona je bilo prelomno leto 1970, ko so se pričela velika vodna-regulacijska dela, vzporedno z njimi pa je potekalo rekognosciranje terena. Tedaj so potekala intenzivna arheološka izkopavanja na potencialnih arheoloških lokacijah naselij, kastelov, cerkva in grobišč, preden bi jih spet zalila voda ali prekrili umetni nasipi.

V spodnjem toku Zale je bilo izkopanih 18 večjih, pa tudi več manjših najdišč iz raznih arheoloških obdobij (Sieben Jahrtausend am Balaton 1989 - z ostalo literaturo). Tako je bilo med leti 1980 in 1985 raziskano skoraj 50.000 m² površine.

Pred nami je publikacija, zanimiva tudi za slovenske arheologe, predvsem za tiste, ki se znanstveno ukvarjajo s slovanskim obdobjem. Gre namreč za objavo treh grobišč iz spodnjega toka reke Zale: Garabonc I-II in Zalaszabar-Dezsözsiget iz 19. st. Vsebinska knjige je razdeljena na več poglavij. V začetku so razložene okrajšave časopisov s podrobno navedbo uporabljen literature.

Béla Miklós Szöke, avtor grobišča Garabonc I-II, uvodoma

podla zgodovinsko sliko prostora spodnjega toka Zale, ki jo spremlja register karolinških najdišč in grobišč. Iz karte razprostranjenosti je razvidno, da je na majhnem območju, predvsem v okolici Blatenskega kostela - Zalavára, lociranih kar 41 arheoloških najdišč. In vsa so okvirno datirana v 9. st.

V naslednjem poglavju, namenjenem grobišču Garabonc I in II, iz zgodovine raziskav izvemo, da je bilo grobišče odkrito v 80-ih letih z izkopavanji v večih fazah. Leži na velikem, rahlo padajočem amorfnem otoku med krajema Balatonmagyaród in Garabonc. Podobno geografsko lego imajo tudi bližnja grobišča, kot sta Kehida (7.-9. st.) in grobišče Pusztaszentlászló (10. -11. st.). Grobišči Garabonc I-II sta sorazmerno majhni in spadata v skupino t.i. krajevnih - vaških grobišč. Na obeh grobiščih je bilo odkritih skupaj 122 grobov.

Kar se tiče načina pokopa, je analitično obdelana globina in velikost grobov ter oblika grobne jame. Izvedena je tudi primerjava globine pokopov iz raznih drugih, toda podobnih grobišč s Češke, Avstrije in Madžarske. Posebno poglavje je namenjeno grobovom in dvojnim pokopom, kakor tudi položaju pokopov na grobišču.

V enajstih grobovih so bili odkriti pridelki v obliki hrane (kosti goveda, kokoši, svinje, lupine jajc) in pijače. Posebno mesto v tekstu ima tudi keramika. Obravnavana je lega posod v grobu, grupiranje keramike na grobišču, tehnološke značilnosti keramike, ornament, pečati oz. znamenja na dnu posod, namizna keramika ter vedra in srpi.

Avtor je posebej analiziral železne nože. Obdelal je njihovo lego v grobovih in jih primerjal z noži s podobnih grobišč Avstrije, Češke in Madžarske. Od ostalih pridelkov v grobovih je nemalo pozornosti namenjeno tudi prstanom - loči ščitaste in prstane s punktiranim oglavjem - in gumbom.

Med najpomembnejše najdbe s celotnega grobišča gotovo sodi meč z nožnico iz moškega groba Garabonc I 55. Glavič meča ima kroglasti zaključek in se sestoji iz dveh polkrogel. Za najbližjo paralelo meča iz Garabonca velja primerek iz Čierny Broda (Vizkelet). Meč je datiran v čas konca 8. in prve polovice 9. st., po mnenju avtorja pa bi naj bil delo bizantinskih delavnic. Bradasta sekira (Bartaxt) je znana iz groba I 49. Omenjen tip sekire ima zelo širok časovni razpon, tj. od sredine 8. st. do sredine 10. st. V grobovih Garabonc I 22, 37 in 75 so bile najdene tudi puščice, ki pripadajo različnim tipom.

Par železnih ostrog z ušesci prihaja iz groba I 70. Ostroga ima z zakovico pritrjen trn, na ušescih ostroge je kovinski del s tremi zakovicami za jermen. Deli železne garniture za zapenjanje ostrog so sestavljeni iz jezička v obliki črke U s štirimi zakovicami na vrhu, dveh pasnih spon in pentlje. Avtorju ni uspelo najti primerne analogije za ostrogi iz Garabonca, čeprav jih je iskal po celi Evropi. Primerjave pa dela z ostrogami iz grobišč dalmatinske Hrvaške (Nin - Ždrijac). Podobno velja tudi za garnituro za prpenjanje ostroge. Pri obravnavi moških grobov velja omeniti še pasne spon in torbe - mošnje, v katerih so bili največkrat kresilo, žepni nož, brusni kamen, šilo in novci. Pri pridelkih, značilnih za ženske grobove pisec obravnava več vrst nakita. Nedvomno veljajo za najpomembnejše razni tipi uhanov. Ti so: preprosti uhani z odprtim koncem, uhani z ob strani zavito žico, uhani s spiralnim obeskom, uhani s pentljo, uhani z jagodo, uhani s pločevinastim trapezastim obeskom in uhani z grozdastim priveskom. Sem sodijo tudi ovratnice iz različnih perl in jagod, kakor tudi razni ostali predmeti (koščeni etujji, vretenca).

Zelo zanimiva je antropološka analiza prebivalcev grobišča Garabonc I-II, ki je bila narejena na podlagi "penrose" razločkov in je bila uspešna za grobišče Garabonc I. Analiza kaže na možnost zelo ozke genetske povezave s prebivalci ptujskega grobišča. Ob tem je zveza s ptujskim grobiščem interpretirana kot hipoteza, da se je del prebivalcev Garabonc I ob koncu 9. stol. preselil na Ptuj, ti priseljenci pa naj bi bili predhodniki poznejših prebivalcev Ptuja.

Glavno vez avarsko-slovanskega prebivalstva na področju severozahodne Madžarske vidi pisec v Dudlebih, ki naj bi jih v začetku 7. stol. Avari v svojem vojnem pohodu proti Antom naselili kot vojne ujetnike v Karpatski kotlini.

Za prebivalce Garabonca II pa ne najdemo pravih analogij v Karpatski kotlini, ampak na področju evrazijskih ljudstev iz stepske srednje Azije (kazahstanski Saki, Sarmati).

Z arheološkega aspekta avtor meni, da najdbe na grobišču